

Poslanica Diognetu

1. »Biser kršćanske starine«.

Tako glasi sporedni natpis jedne knjige, koju je W. Heinzelmann g. 1896. u Erfurtu izdao o tom pismu. Jednako pohvalno izrazuju se gotovo svi stručnjaci o tom dragocjenom spisu, te možemo tvrditi s Bardenhewerom, da uz poslanice sv. Ignacija Antiohijskoga jedva koji drugi starocrkveni spis bijaše predmet tako općenitog i zanosnog oduševljenja kao što poslanica Diognetu. Möhler n. pr. veli o njoj: »Teško će biti odlučiti, što u ovom pismu prevladuje, da li umjetnost apologeta u shvaćanju, obrađivanju i rasporedu građe, ili dogmatična temeljitost, koja ne samo jednostavno predaje apostolsku nauku, već se češće u zanosnom poletu također uzdiže do svete mistike, gdje pisac razvija neke dodirne točke kršćanske dogme i kršćanskog života«.¹

Još izrazitije govori stručnjak Dr. H. Kihn u uvodu posebne temeljite monografije o »postanku pisma Diognetu« (g. 1882, 5): »Većma nego sadržaj zanima nas čar prikazivanja. Jasnoća sloga, ritmički sklad u sastavljanju rečenica, stalni napredak u razvijanju misli, snaga jezika, koja prodire do srca, vatrena živahnost opisivanja, sve je to harmonično spojeno. Plemenita jednostavnost, mirni nepolemični ton u vezi s finom klasičnom izobrazbom piščevom, koja se odaje u svakom retku, nadalje žarki osjećaj i stalnost vjere te skladni spoj vjere i znanja, spoznaje i života, pa radosna požrtvornost uz nadu u vječni život i svijest pobjede usred progonstva kršćana: sve ovo neopisivo djeluje na čitača, pa ga opet i opet primamljuje, da to pismo iznova pročita«.

Otkako je Henricus Stephanus g. 1592. u Parizu prvi put izdao pismo Diognetu, tobože kao djelo sv. mučenika Justina, zaredali su bezbrojni učeni komentari i prijevodi njegovi, puni zadivljenja i priznanja prema nepoznatom piscu i remek-djelu njegovu. To više iznenaduje nas sve ovo, ako prema dobroj prijedbi Harnackovoj promotrimo

2. »zagonetno« obilježje toga pisma.

Najveća je zagonetka kod pisma Diognetu, što ga nijedan od starocrkvenih pisaca ne spominje. Pa i kasnije kao da mu nema traga u sredovječnoj književnosti. Jedini dosada poznati rukopis, koji ga je očuvao od propasti, potječe iz 13. ili 14. stoljeća. Ali je i taj rukopis 24. augusta 1870. kod opsjeđanja grada Strasburga zajedno s tamošnjom gradskom knjižnicom u požaru propao. Srećom su se ipak sačuvali neki točni prijepisi toga rukopisa (jedan u Tübingenu, drugi u Leydenu).

Druga se zagonetka tiče autora te poslanice. Premda je spis na temelju oznake sadržaja u strasburškom kodeksu uvršten među djela Justinova, svi se patrolozi ipak slažu u tom, da ovo pismo Diognetu ne može poteći iz pera ovog sv. mučenika, jer se i nazorima (n. pr. u sudu o Židovima, o klicama objave Božje kod poganskih filozofa) i još više u slogu posve razilazi. Slog i jezik pisma Diognetu gotovo su klasični i veoma dotjerani, dok Justin slabo mari za vanjski oblik. I načinom upotrebljavanja Sv. Pisma, razlikuje se sv. Justin sa svojim mnogim i dugim izričitim citatima od našega pisca, koji je istina natuknuo mnoga mjesta Sv. Pisma, ali donosi samo nekoliko doslovnih citata, i to još vrlo kratkih (VII. 6; IX, 2; XII. 3; 5).

Nova je zagonetka nastala, otkada su u novije vrijeme mnogi stručnjaci stali tvrditi, da posljednja dva poglavlja (XI. i XII.) pripadaju drugom piscu i drugom spisatelju, premda se ta poglavlja nalaze u jedinom poznatom rukopisu neposredno nadovezana na ostala poglavlja. Samo je mala praznina u prostoru od nekoliko riječi (15 slova) označena između X. i XI. poglavlja; ali su još dvije takove praznine (VII, 6 i IX, 2) bile u tekstu istoga rukopisa. I mističnim sadržajem ova dva poglavlja donekle se razlikuju od prijašnjih, što nas ipak ne može iznenaditi, jer se pisac tek pri koncu svoga spisa, što ga je namijenio neznabošcu, mogao više upustiti u opisivanje kršćanskih tajna. Isporedi zadnja poglavlja (65.—67.) apologije Justinove. Neki poput Bunsena pripisuju ona dva poglavlja sv. Hipolitu, kao da sačinjavaju svršetak njegova spisa »Philosophoumena«; ali pravoga dokaza za to nemaju. Razlog o tobožnjem drugom adresatu u 10 prvih poglavlja (većinom se pisac u singularu obraća Diognetu) i u epilogu, gdje pisac redovito, premda ne isključivo, govori neznabošcima u pluralu, silno se je pretjerivao; jer u 2. poglavlju n. pr. pisac općenito govori neznabošcima u pluralu, dok u 11. i 12. poglavlju govori kadikad također jednom adresatu u singularu; a češće apostrofiranje neznabožaca u pluralu pri koncu po sebi se lako tumači iz apologetske nakane pišćeve, koja hoće baš pri kraju, da koristi što većem broju čitača.

Četvrta zagonetka tiče se osobe odličnog naslovnika, što ga pisac u uvodu zove *Κορυφαίως Διόγνητε*, Amplissime Diognete, Svijetli ili Vrli (doslovno: Predobri ili Prejaki) Diognete! Neki pisci tu misle na Diogneta, učitelja Marka Aurela u slikarstvu, i prema tomu pripisuju pismo sredini drugog stoljeća, jer se Marko Aurel rodio g. 138.

No i ovo je pitanje o datiranju pisma dosta zagonetno. Tillemont misli, da je pismo napisano već prije propasti grada Jeruzalema (70. g.), što se očito protivi podacima o velikom broju tadanjih kršćana i o jasnom razlikovanju kršćana od Židova sa strane samih pogana u vrijeme postanka toga pisma. Overbeck

pak (g. 1872.) pada u drugu skrajnost i protiv jasnog svjedočanstva (VII, 7) o krvavim progonstvima pripisuje spis dobi mira, koja je nastala pobjedom Konstantinovom. Zgodno veli Bardenhewer: »Jedva će danas još tko nijekati, da je pisac živio u drugom ili trećem stoljeću.... A većina istraživalaca odlučuje se za drugi vijek, što će biti i vjerojatnije mnijenje.«²

3. Odgonetka predložena po Dru Kihnu.

Malo se koji drugi stručnjak tako podrobno i temeljito bavio spomenutim zagonetkama i svim drugim pitanjima, koja mogu osvijetliti povijest i sadržaj ovoga pisma, kao što mnogogodišnji würzburški patrolog, sada već pokojni Dr. Henrik Kihn. Rezultat njegovih veoma marljivih i većinom oštroumnih istraživanja može se svesti na ove točke:

a) Kako Ehrhard³ priznaje, uspjelo je Kihnu, na temelju nekih bilježaka (marginalnih glossa) u najstarijem prijepisu (tübingskom) strasburškog kodeksa dokazati, da se je poslanica Diognetu već čitala u krugovima Teodora Mopsuetijskoga na međi četvrtog i petog stoljeća.⁴ Dosta su važni također razlozi Kihnovi (ibid. 56.—94.), poradi kojih on pripisuje poslanicu Diognetovu dobi cara Hadrijana: Buna Židova pod Bar-Kochbom (g. 131.) našla je kršćane i u očima poganskih Rimljana (Suetonij...) kao novu sektu već posve odijeljene od Židova. Pismo Diognetu pretpostavlja progonstvo kršćana, koje je doista bješnjeo prvih godina vladanja Hadrijanova; a to je progonstvo bijesnilo prije g. 126., kada su apologeti Kvadrato i Aristid caru posvetili uspješnu apoloģiju kršćana. Blagi ton ovoga pisma također pokazuje, da se još nije radilo tada o općenitom zatiranju kršćanskog imena kao što za Justina pod Markom Aurelom i potonjim carevima.

Beogradski docenat, Dr. Marko Mikijelj veli dapače: »Iz sadržaja i načina pisanja vidi se da pred sobom imamo jednog apostolskog učenika.«⁵ To bih i ja tvrdio, premda bih volio s Drom Kihnom datirati pismo iz vremena vladanja Hadrijanova (117.—138) nego iz vremena Trajanova (98.—117.), kako to čini Dr. Mikijelj, jer za vlade Trajanove neznabošci nijesu još tako točno razlikovali kršćane od Židova.

b) Između Apoloģije Aristidove i poslanice Diognetu opstoji tako usko srodstvo nazora i izraza, da se pismo Diognetu ima shvatiti kao dalji razvitak temeljnih ideja Apoloģije, te su obadva spisa djelo jednog istog pisatelja, svetog Aristida filozofa.

Istina, većina je modernih autora odbila ovu smjelu tvrdnju. Ipak je već prije Dra Kihna Francez Doulcet branio istu hipotezu;⁶ pa i ruski patrolog I. Krestnikov u posebnoj monografiji izričito pristaje uz mnijenje Kihnovo, kao što također odlučno

brani sentenciju Kihnovu, da je autentičan prvi natpis Apologije prema kojemu je Aristid tu obranu posvetio Hadrijanu, a ne nasljedniku mu Antoninu. Krestnikov misli, da je kasnije neki drugi kršćanin poslije smrti Hadrijanove tu istu Apologiju upravio i Antoninu.⁷ Ehrhard je u 1. svesku svoje »Starokršćanske literature« (67.) g. 1894. također pristao uz mnijenje Kihnovo kao »vjerojatnije«, premda dopušta, da bi se sličnost jednog i drugog spisa mogla protumačiti iz nepoznatog zajedničkog vrela. Pa i u 2. svesku (g. 1900. str. 250.—251.) nije posve odustao od ove »veoma pristale hipoteze«, koju je i sam prije opširno branio.⁸ I protestantski patrolog Krüger s početka je pristao uz Kihna, ali je kasnije opet odustao od njegova mnijenja. Svakako je ta hipoteza Kihnova dosta vjerojatna, kako kanim drugdje dokazati.

c) Pismo Diognetovo posve je cjelovito, izuzev tri male praznine. I posljednja dva poglavlja pripadaju pismu kao zgodan epilog, bez kojega poslanica nema pravoga svršetka. Ove tvrdnje Kihnove odlučno branim kraj prigovora mnogih modernih patrologa, koji nisu dosta uvažili svih prilika. Napose se Kihn pravom tuži, što n. pr. Bardenhewer nije ispravno prikazao njegove glavne razloge za autentičnost zaglavnog komada, t. j. historijsko svjedočanstvo rukopisa i liturgijski značaj onih dvaju zadnjih poglavlja, po kojemu se lako tumače razlika u slogu, promjena naslova (plural mjesto singulara), citati Sv. Pisma, otajstveno-tamni jezik i poraba ritmičkih oblika. U ostalom pretjerivala se ova razlika, jer i u 10 prvih poglavlja ima ritmičkih oblika (n. pr. II, 4—6; V, 12; IX, 2) kod izražaja živahnih čuvstva; isto tako imamo tu (VII, 6 i X, 2) dva kratka doslovna teksta Sv. Pisma uz mnogo aluzija skripturističnih. A što osobito vrijedi, neki se pregnantni izrazi nalaze u jednom i drugom dijelu, što dakako potvrđuje cjelovitost pisma.

K tomu pridolazi jošte činjenica, što pisac prema oštroumnim izvodima Kihnovim izvana nadovezuje svoje postepeno razlaganje kršćanske nauke na tri stepena mistične upute u eleuzijske tajne i tako se prema učenom Diognetu drži principa vanjske akomodacije. Baš ova tročlana mistična uputa zahtijeva dva zadnja poglavlja kao nužni vršak i dopunjak savršene inicijacije u kršćanske tajne. Konačno vanjski historijski razlog, što se u jedinom do g. 1870. sačuvanom kodeksu dva spomenuta poglavlja neposredno iza veoma kratke praznine nanizuju na prijašnji tekst, toliko vrijedi, te bi nas samo dokazana nemogućnost nutarnjeg saveza između tih posljednjih poglavlja i prijašnjeg konteksta mogla ovlastiti, da napustimo to vanjsko svjedočanstvo za cjelovitost poslanice. Ove pak nemogućnosti nije dosada nitko dokazao. Nasuprot pošlo je Kihnu za rukom, da je veoma zgodnom paralelom triju stepenova eleuzijskih tajna i isto toliko faza kod upućivanja Diognetova u kršćanske tajne

dovoljno riješio ozbiljnu poteškoću o donekle različitom sadržaju i slogu posljednjih poglavlja.

I sâm Dr. Ehrhard, kolikogod uvažuje prigovore raznih patrologa protiv mnijenja Kihnova, ipak još u 2. svesku svoje »Starokršćanske literature« (str. 251.—252.) dobro primjećuje: »Zagonezna ostaje mi ipak još i sada osobito ova okolnost, što taj odlomak iz napola pjesničke homilije (?) nema drugog rukopisnog svjedoka osim baš ovog jedinog rukopisa, koji je poslanicu Diognetu očuvao od propasti. Je li vjerojatno, da se kod te sudbine radi o pukom slučaju?«

Veseli me, što i Dr. Mikijelj odlučno tvrdi, da su 11. i 12. poglavlje doista zaglavak poslanice. »Svakako se jasno vidi, da stoje u vezi s prethodnim glavama«. U prilog tom shvaćanju govori činjenica, što su neki patrolozi⁹ protivnog mnijenja ipak pribrojili poslanici Diognetu još tri ili četiri prve rečenice jedanaestog poglavlja, jer su dobro osjećali, da bez takova dodatka poslanica nije dosta zaokružena, premda nemaju nikakva razloga, da prekinu tekst ovoga pisma baš usred tog predzadnjeg poglavlja. Neke pozitivne veze, što se tiče sadržaja i samih izraza, natuknut ću ovdje: Isporedi n. pr. izraze »otajstva Očeva« (11, 2) i »otajstva Božja« (10, 7). Uopće česta poraba ovog izraza »mysteria« (4, 6; 7, 1. 2; 8, 10; 10, 7; 11, 2. 5), što ga je sv. Pavao primijenio na kršćanske, naravnom razumu nedokučljive tajne, pokazuje jedinstvenost i cjelovitost svega pisma. Ujedno izrazi o početnoj nužnoj katarsi¹⁰ ili očišćenju i o duhovnoj obnovi samoga sebe po novoj nauci¹¹ zajedno s onim frazama *μυστήριον κατέειν* (4, 6); *οικονομία μυστηρίων* (7, 1); *μυστήρια φυλάσσειν* (7, 2); *κατέχειν ἐν μυστηρίῳ* (8, 10); *μυστήρια θεοῦ λαλεῖν* (10, 7); *ἐγνωσαν πατὴρ μυστήρια* (11, 2); *φανεροῦσα μυστήρια* (11, 5); dosta opravdavaju paralelu Dra Kihna, po kojoj je pisac prema principu vanjske akomodacije nadovezao na eleuzijske, izobrazenome Diognetu poznate tajne, da ga onda uputi u pravu duhovnu obnovu i u kršćanske tajne.

Nadalje isporodimo način, kako pisac dosljedno govori o božanskim Osobama. Iza kako je on u 7., 8. i 9. poglavlju raspravio o ljubeznom poslanju Sina Božjega, dosljedno zove Boga »Ocem« pri koncu 9. glave; iza toga odmah jasno razlikuje dvije prve božanske Osobe, govoreći o »spoznajni Očevojoj« (10, 1.) i o »poslanju jedinorodenog Sina« (10, 2.), što ga češće i u sredini i pri svršetku ističe kao božanskoga Logosa.¹² Opet je veoma karakteristično, što se nigdje ni u prizatom autentičnom dijelu pisma ni u dvostrukom prijepornom poglavlju (11. i 12.) ne spominje Duh Sv., jer je pisac uputu u ovo otajstvo, gdje nije bilo nikakve analogije u poganskim misterijima, pravom odgodio na kasnije zgodnije vrijeme. Uključno je dakako i Duh Sv. natuknut, gdje god se ističe ljubav Božja (n. pr. 7, 4, 5) i duhovno rođenje

Kristovo u nama (7, 2; 11, 4). I tu je opet karakteristično, što se upotrebljavaju posve slični izrazi: »Nastanio je Istinu i svetoga te nedolučljivoga Logosa među ljudima i utvrdio ga u njihovim srcima...«¹³⁾ (7, 2); a u 11. poglavlju čitamo: »Ovaj (Logos) bijaše od iskona, javio se kao novi; star je pronaden, a uvijek se mlad rađa u srcima svetih.«¹⁴⁾

Recimo ovom prigodom još nešto o pokušaju arhimandrita solunskoĝa Emanuela Karpathija,¹⁵⁾ da ispuni prazninu između 10. i 11. poglavlja. On pretpostavlja tu dosta veliku prazninu i misli, da je našao, čim da se ona ispuni u jednom arapskom fragmentu, što ga je kardinal Mai u latinskom prijevodu objelodanio u 3. svesku zbirke »Spicilegium Romanum«, pg. 704.—706. Taj se komad pripisivao Hieroteju, što ga Pseudo-Dionizije spominje kao biskupa. Pročitao sam oba fragmenta na tom mjestu navedena, ali kolikogod se veselim, da i ovaj učeni arhimandrit priznaje svršetak poslanice Diognetu kao autentičan, ipak obzirom na jedinstvenost toĝa pisma volim onu kratku natuknutu prazninu ispuniti riječima predloženim od Dra Kihna: »Ταῦτα οὖν διδάσκων, Učeći dakle ovo...«

d) Identičnost naslovnika Diogneta i cara Hadrijana, adresata Apologije, koju Kihn također kuša dokazati u svojoj monografiji, ostat će po svoj prilici vazda puka hipoteza, više ili manje vjerojatna. Bit će istina, da je pismo Diognetu napisano poslije Apologije, a čini se i brzo iza Apologije, jer još nema govora o tako žestokom i općenitom progonstvu kršćana kao što za Justina; nadalje pisac ne piše tako ogorčeno kao što Justin u drugoj »Apologiji« svojoj; a misli poslanice Diognetu u mnogočem popunjuju i produbljuju misli Apologije. Ali da je ta poslanica još g. 126. bila podastrta caru Hadrijanu, kako to hoće Dr. Kihn, teško će se moći dokazati. Za identičnost Diognetovu i Hadrijanovu on navodi etimološko značenje, ime Diognetos = sin Zeusov, kako su se carevi u ono vrijeme nazivali, i za potvrdu spominje analogiju Boga Kralja, koji šalje svoga Sina Kralja na zemlju, da spasi ljude (7, 2.—5.); nadalje po Lampridiju ističe vijest, da se je Hadrijan toliko zanimao za kršćanstvo, te je htio Krista uvrstiti među bogove.¹⁶⁾ Osim toga Kihn misli, da se naslov »Κράτιστε « nadjenuo samo carevima, carskim namjesnicima i senatorima, i za tu tvrdnju poziva se na djelo Böckhing-ovo »Notitia dignitatum«. Protiv toĝa ipak isporedi naslov »Κράτιστε Θεόφιλε « u uvodu evanĝelja sv. Luke (1, 3). U ostalom i sam Dr. Kihn veli kasnije u svojoj Patologiji (g. 1904. str. 131): »Manje važnom držim hipotezu, da se car Hadrijan ima razumjeti pod adresatom (Diognetom, sinom Zeusovim)«. U toj hipotezi teško se može razumjeti, zašto se pisac u poslanici svojoj nije izričito pozvao na Apologiju. Ili zar je valjda u uvodnim riječima pisac poslanice Diognetu natuknuo ono znanje, što ga

je Diognet stekao iz Apologije Aristidove, i koje ga i dalje potiče, da se poblize »veoma točno i brižno raspita o kršćanima« (I, 1)? Čini se, još lakše možemo sve to protumačiti, ako Diognet nije posve identičan s Hadrijanom, nego je od drugih, valjda na temelju Apologije, koju je kao ugledna osoba lako mogao dobiti na uvid, crpao neko znanje o kršćanima, što ga sada kani popuniti.

Opširnije kanim raspravljati o uzajamnom odnosu jednog i drugog spisa u jednom posebnom članku »Bogoslovske Smotre«, gdje ću se također podrobnije pozabaviti natuknutom paralelom između »inicijacije« u eleuzijske tajne i upute u kršćanska otajstva.

4. Glavni je raspored pisma Diognetu

već označen u spomenutom povodu njegovu, t. j. u sprijeda istaknutom trostrukom pitanju Diognetovu: 1. Zašto kršćani zabacuju i mnogoboštvo i židovstvo? 2. Otkud im tolika ljubav uzajamna? 3. Zašto se ova nova vjera istom sada pojavila, a ne prije?

Na prvo pitanje pisac odgovara u 2.—4. poglavlju. Pri koncu toga dijela (4, 6.) ističe čisto vrhunaravni karakter ove vjere kršćanske, i tako pripravlja odgovor na drugo pitanje. U drugom dijelu (5.—8, 6) najprije konkretno crta život kršćana, u čem se slažu s drugima i u čem se razilaze od drugih ljudi, za koje su ono, što je duša za tijelo (5.—6.). Iza toga se uspinje do opisivanja nebeskog podrijetla kršćanske vjere, koju je Bog u ljubavi svojoj objavio, poslav Sina svoga za Spasitelja (7.—6, 6). Pri koncu 8. poglavlja (8, 7—8, 11) pisac pripravlja odgovor na treće pitanje i prigovor Diognetov, zašto se kršćanstvo tako kasno pojavilo, pokazujući, kako se prije samo činilo, da je Bog zaboravio svijet i njegovu bijedu, u istinu pak, kako je od početka u dugotrpnosti svojoj pripravio osnovu spasenja. Dalje razvija u 9. poglavlju, kako se svijet imao prije trajno i općenito uvjeriti o svojoj bijedi i nemoći, da svojim silama dođe do spasenja i pravoća života, ne bi li se poslije to sjajnije i plodonosnije istaklo milostivo okupljenje po Sinu Božjemu.

Tri posljednja poglavlja (10.—12.) u praktičnu svrhu, istaknutu u uvodu, pozitivno razlažu blagodati spasenja Kristova. I to ovako: U 10. poglavlju pisac se podrobno i kanoti u četiri oka razgovara s Diognetom o spoznaji i ljubavi Božjoj ter o sličnosti s njime po nasljedovanju njegovu u djelima ljubavi; i tako ujedno zadovoljuje radoznalost Diognetovu, izrečenu u uvodnim riječima: »U kakova se Boga uzdaju kršćani i kako ga štuju?« Već odmah na početku 1. dijela (2, 1) pisac bijaše pozvao Diogneta, da se »očisti« od svih neurednih briga i navika te da teži za duhovnom obnovom, gdje hoće da poslušna novu nauku. Proces ove katarse razvio se u promatranju ništetnosti mnogoboštva i ispraznosti potonjeg židovstva. Idući kroz te labirinte s osje-

čajem prave skrušenosti i čežnje za duhovnom obnovom, Diognet je prošao kroz prvu fazu inicijacije u kršćanske tajne. Na drugom stepenu ove inicijacije ima on upoznati kršćanske tajne, koje se u jezgri opisuju u 5.—10. poglavlju. Dakako obzira na tajnu disciplinu ne dopušta jasnijeg razlaganja mistagogičnog.

Ali preostaje još treći i posljednji stepen usavršavanja i usrećivanja po gledanju i uživanju savršenih milosnih darova božanskoga Logosa u Crkvi. Ovamo pisac ubraja »duhovno rađanje Kristovo u srcima svetih« (11, 4), »obogaćivanje Crkve i razvitak milosti u svetima« (ibid.), »otkrivenje misterija (liturگیjskih) i proročkih milosti, ustaljenje vjere evanđeoske, čuvanje apostolske tradicije i radosno ushićenje milosti u Crkvi« (11, 5—6). Razumije se, da se pisac ovdje pri kraju obraća ne samo Diognetu nego i svima, koji su željni spasa, jer mu je svrha apostolska. U 12. poglavlju još konkretnije ispoređuje vjernike sjedinjene s Bogom po pravoj ljubavi s rajem slasti, u kojem je zasadeno drvo znanja i drvo života (spoznaja objave Božje i uživanje Krista euharistijskoga, po kojem doista živimo po Bogu). Jedno i drugo treba. Onda nam napasnik ne može nauditi, kako je nauđio Evi, nego ostajemo neokaljani poput druge bolje Eve, koja je kao Djevica začela i rodila Sina Božjega. Onda se pojavljuje spasenje i mudrost apostola, »i Uskrs Gospodnji dolazi... i Logos, učeći svece, raduje se, po kojem se Otac slavi...« Taj treći stepen izvana odgovara trećem i vrhovnom stepenu eleuzijskih tajna, samo što nam donosi pravu savršenost i sreću. Bez ovih dvaju posljednjih poglavlja imamo »torso« u poslanici Diognetu; uz njih sve je lijepo i zaokruženo primjerenom gradacijom, koja se kao prijelaz na život vječni, zgodno završuje doksologijom u čast Oca: »Komu je slava na vijeke. Amen«. ¹⁷

5. Prijevcd pisma Diognetu.¹⁸

I. Povod i predmet poslanici: Pisac hoće da odgovori na tri važna pitanja Diognetova o kršćanstvu.

Vidim Te, vrli Diognete, gdje se pun revnosti trsiš, da upoznaš religiju kršćana, i gdje se jasno i brižno raspituješ o njima: Kakov je to Bog i kakvo pouzdano bogoštovlje,¹⁹ po kojem svi omalovažuju svijet i preziru smrt, pa niti priznaju bogova, što ih Grci za takove drže, niti se drže praznovjerja Židova? Nadalje: Kakva je ta uzajamna ljubav njihova? Pa zašto se napokon ova nova vrsta ljudi ili (vjerska) ustanova pojavila u životu tek sada, a ne prije?

Čestitam Ti na toj revnosti, i od Boga, koji nam daje i govor i slušanje, prosim milost za sebe, da bih tako govorio, te ćeš Ti po slušanju što bolji postati,²⁰ a za Tebe, da bi tako poslušao, te se govornik ne će ožalostiti.

II. Ispraznost mnogoboštva.

De dakle, očisti najprije sam sebe od svih predrasuda, koje zaokupljuju Tvoj duh; odstrani varavu naviku svoju, i postani kanoti od iskona novi čovjek; jer kako si sâm priznao, hoćeš također da postaneš slušaocem novoga nauka (Logosa).²¹

Gledaj ne samo očima, nego i razumom, kakva je bit ili kakov je oblik Vašim tako zvanim i tobožnjim bogovima. 2. Zar nije jedan od njih kamen, nalik na onaj, što ga gazimo? drugi mjed, koja nije bolja od onog mjedenog posuda, što nam služi za porabu; drugi opet drvo, što je već trulo? drugi srebro, koje treba čovjeka za čuvara, da ga ne ukradu? drugi opet željezo već zarđalo? drugi pečena ilovača, koja nije pristojnija od onog lonca, što služi najpriprostijoj porabi? 3. Zar nije sve to načinjeno iz propadljive materije? Zar nije skovano od željeza u vatri? Zar nije jedno napravio klesar, a drugo kovač, treće srebrar, četvrto lončar? A prije nego je sve to poprimilo svoj umjetni oblik, zar nije svaki komad mogao, pa zar ne može i sada još primiti kojigod oblik? Zar se sprave, koje su sada napravljene od iste materije, ne bi mogle napraviti nalik na takove kumire? 4. Zar se opet ovo isto, čemu se sada klanjate,²² ne bi moglo po ljudima pretvoriti u sprave slične ostalima? Zar nisu svi ti kumiri gluhi? Zar nisu sljepi? Zar nisu bez duše? Zar nisu bez čuvstva? Zar nisu bez gibanja? Zar svi ne trunu? Zar nisu svi propadljivi? 5. A njih zovete bogovima, njima služite, njima se klanjate, te njima konačno postajete slični (Ci. Ps. 113, 8; 134, 18).

6. Zato mrzite na kršćane, jer ovi takove kumire ne drže za bogove. 7. Ali dok mislite i cijenite, da ih hvalite, zar ih mnogo većma ne prezirete? Zar ih mnogo većma ne ružite i grđite, gdje u jednu ruku kamene i zemljane bogove štujete a ne čuvate, u drugu pak ruku srebrne i zlatne zatvarate u noći, te ob dan ih stražom opkoljujete, da ih tko ne ukrade? 8. Častima pak, koje im navodno iskazujete, većma ih kažnjujete, ako naime imaju osjećaj; ako su pak bez osjećaja, vi ih na ruglo njihovo štujete krvlju i masnim žrtvenim dimom. 9. To neka tko od Vas podnese, to neka pripusti da se njemu učini. Doista nijedan čovjek ne će drage volje pretrpjeti te kazni, jer on ima čuvstvo i razum. Ali kamen to podnosi, jer je bez čuvstva. Zar Vi dakle time ne dokazujete, da on nema čuvstva?

10. Imao bih istina još mnogo drugo govoriti o tom, što kršćani nisu skućeni u ropstvo takovim bogovima; no ako se komu već ovo ne bi činilo dovoljno, suvišno je, mislim, o tom dalje raspravljati.

III. Ni način, kako Židovi štuju Boga te mu žrtve prikazuju, nema smisla.

1. Nadalje mislim, da najviše želiš čuti, zašto kršćani nemaju istog bogoštovlja kao i Židovi. 2. Židovi dakle, kloneći se prije spomenutog idolopklonstva, pravo cijene, da valja štovati samo jednoga Boga svega svemira i njega držati za Gospodara; ali su u zabludi, gdje mu na slični način kao i gore spomenuti neznabošci prikazuju ovo bogoslužje. 3. Čime naime Grci, žrtvujući neosjetljivim i gluhim idolima, svjedoče svoje bezumlje, to bi ovi (Židovi) više imali držati ne za pobožnost, nego za ludost misao, da Bog tobože ono treba, što mu podaju. 4. Jer koji je stvorio nebo i zemlju i sve, što je u njima te nama svima podaje, što nam treba, jamačno sâm ne treba ništa od onoga, što sam pruža svojim tobožnjim darovateljima. 5. Koji pak misle, da mu prinose žrtve od krvi i masnog dima i žrtve paljenice, i da ga slave takvim častima, nikako, čini mi se, ne razlikuju se od onih, koji istu čast iskazuju gluhim kumirima, dok ovi (kumiri) ne mogu te časti uživati, a oni (Židovi) misle, da nešto daju onome, koji ništa ne treba.

IV. I ostale praznovjerne²³ obrede židovske treba osuditi.

1. A što se tiče njihove tjeskobne opreznosti kod jela i praznovjernog svetkovanja subote i hvastanja njihova zbog obrezanja i himbenosti u pogledu posta i mladog mjeseca, mislim, da ne tražiš od mene razjašnjenja jer je to smiješno te ne vrijedi o tom ni riječi govoriti. 2. Ta kako ne bi bilo krivo, između onoga, što je Bog stvorio na korist ljudsku, nešto primiti kao dobro stvoreno, drugo pak odbiti kao nekorisno i isprazno.²⁴ 3. Pa kako ne bi bilo bezbožno klevetati Boga, kao da on zabranjuje na dan subote dobro djelo vršiti (Cf. Mk. 3, 4). 4. Pa kako nije vrijedno poruge, što se ozljedom tijela (obrezovanjem) hvastaju kanoti svjedočanstvom svog odabranja, kao da ih zato Bog osobito ljubi? 5. Što oni nadalje stalno paze na zvijezde i mjesec, što se bave motrenjem mjeseca i dana, i što naredbe Božje i promjene vremena određuju prema svojim hirima, neke za svetkovine, druge za dane žalosti, tko bi to držao za dokaz pobožnosti, a ne mnogo većma za dokaz bezumlja?

6. Dovoljno si dakle po mom sudu upoznao, da se kršćani s pravom čuvaju (poganima i Židovima) zajedničke ispraznosti i varke, pa i židovske domišljatosti i hvalisavosti. Ali nemoj očekivati, da ćeš moći od ikogjeg (pukog) čovjeka naučiti otajstvenu bit njihove vlastite religije.

V. Karakteristika kršćana, koji se od ostalih ljudi ne razlikuju u vanjskom, socijalno-gradanskom pogledu, ali to više svojom uzornom religioznošću i čudorednošću.

1. Kršćane naime ne dijeli ni zemlja ni jezik ni običaji od ostalih ljudi. 2. Oni naime niti prebivaju gdje sami u posebnim gradovima, niti žive kakvim neobičnim životom. 3. A nije taj nauk njihov nikako izumljen umovanjem i brigom domišljatih ljudi, niti su oni na čelu ljudskoj nauci poput nekih (filozofa). 4. Stanuju u grčkim i barbarskim gradovima, kako se već komu desi; i prilagođuju se domaćim običajima u nošnji, hrani i ostalom življenju; ali pri tom očituju divno, i, kako svi složno priznaju, nevjerojatno vladanje u svom gradanskom životu. 5. Žive u svom zavičaju, ali kao stranci; imaju sve zajedničko s drugima kao građani, a trpe sve kao tuđinci. Sva im je tuđina domovina, i sva domovina tuđina. 6. Žene se kao što svi; rađaju djecu, ali ne izlažu poroda. 7. Dijele s drugima stol, ali ne krevet. 8. Žive u tijelu, ali ne prema tijelu (Cf. Filiplj. 3, 18.—20.). 9. Borave na zemlji, ali je življenje njihovo na nebu. 10. Pokoravaju se određenim zakonima, ali posebnim vladanjem svojim nadmašuju zakone. 11. Ljube sve, a svi ih progone. 12. Svijet ih ne zna, pa ih ipak osuđuje; kažnjava ih smrću, a oni oživljuju. 13. Siromašni su, a mnoge obogaćuju (2 Kor. 6, 9—10); trpe oskudicu u svemu, pa opet u svemu obiluju. 14. Preziru ih, a u preziru se proslavljaju. 15. Kleveću ih, a oni blagoslivljaju (1 Kor. 4, 12). Ruže ih, a oni iskazuju čast. 16. Dobrotvori su, a kažnjavaju ih kao zlotvore. Smrću kažnjeni vesele se, jer ustaju na novi život. 17. Židovi ih napadaju kao ljude drugog plemena, a Grci ih gone; no dok ih mrze, ne znaju kazati uzroka svojoj mržnji.

VI. Što je duša u tijelu, to su u svijetu kršćani.

1. Jednom riječju: Što je u tijelu duša, to su u svijetu kršćani (Isp. Mat. 5, 13—14). 2. Razlivena je po svim udovima tijela duša; tako su i kršćani rasijani po gradovima svijeta. 3. Prebiva u tijelu duša, ali nije od tijela; i kršćani prebivaju u svijetu, ali nisu od svijeta. 4. Nevidljiva se duša čuva u vidljivom tijelu; i kršćane poznaješ, gdje su na svijetu; nevidljiva pak ostaje njihova religija.²⁶ 5. Mrzi na dušu tijelo i ratuje, premda ni u čem ne trpi nepravde, jer mu duša brani uživati slasti; mrzi također na kršćane svijet, premda ni u čem ne trpi nepravde, jer se oni protive slastima. 6. Duša ljubi tijelo, koje mrzi na nju, i ljubi ude; i kršćani ljube svoje neprijatelje. 7. Zatvorena je duša u tijelu, pa ipak ona drži tijelo; i kršćani su zatvoreni u svijetu kao u tamnici, a oni drže svijet. 8. Besmrtna duša stanuje u smrtnom šatoru; i kršćani stanuju na propadljivom svijetu, očekujući ne-

propadljivost nebesku. 9. Zlostavljena po slabom jelu i pilu duša se usavršuje; i kršćani svaki dan smrću kažnjeni, množe se još više. 10. Na tako uzvišeno mjesto postavio ih je Bog, a nije im dopušteno, da se tomu otmu.

VII. Odozgor je kršćanstvo: osnovao ga je božanski Logos, Sin Božji, što ga je svemogućí Stvoritelj i nevidljivi Bog u blagosti poslao na spasenje svijeta.

1. Nije im naime, kako rekoh (V, 3), to predano bilo kao zemaljski izum; niti je to smrtna misao, koju imaju prema svom uvjerenju tako brižno čuvati, niti im je povjerena uprava ljudskih tajna.²⁶ 2. Nego On sam, doista svesilni Stvoritelj svega i nevidljivi Bog s neba, nastanio je Istinu i presvetog i nedokučljivog Logosa među ljudima i utvrdio ga je u njihovim srcima. Nije On, kako bi tko mogao naslutiti, ljudima poslao slugu kakva, bilo anđela ili kneza ili jednog od onih, koji upravljaju zemaljskim poslovima, ili koga od onih, kojima je povjerena uprava nebeskih stvari.²⁷ Nego je On poslao samoga Graditelja i Stvoritelja svemira, po kojem je stvorio nebesa, po kojem je omedio more međama njegovim, čije tajne (t. j. otajstvene zakone) vjerno čuvaju sva tjelesa (nebeska), od koga je sunce primilo mjeru toka danjega; koga sluša mjesec, kad na zapovijed njegovu sja noću; koga slušaju zvijezde, što idu tragom mjesečevim; po kojem je sve razređeno i odijeljeno te komu je sve podvrgnuto: nebesa i što je na nebesima, zemlja i što je na zemlji, more i što je u moru, vatra, zrak, bezdan, pa što je na visini, i što je u dubini, i što je po srijedi. Njega je poslao njima.

3. A zašto? Zar, kako bi tko od ljudi mogao pomisliti, na tlačenje, na strah i trepet? 4. Nikako. Nego u blagosti i krotkosti, kao što Kralj šalje Sina Kralja, posla ga kao Boga, posla ga kao Čovjeka ljudima, posla ga kao Spasitelj, da milom, ne silom predobije, jer u Boga nema silništva. 5. Posla ga, da zove, ne da progoni; posla ga u ljubavi, ne kao Sudac. 6. Dakako, poslat će ga jednoć kao Suca. Pa tko će podnijeti njegov dolazak (Isp. Mal. 3, 2)? ... (Prazninu u rukopisu Dr. Kihn prema kontekstu zgodno ovako popunjuje: »Jer bezbošci bit će osuđeni, vjerne pak pristaše njegove postignut će život. Stoga kršćani preziru smrt. 7. Zar ne vidiš«,) kako ih bacaju pred zvjerad, da se odreku Gospodina, a ne daju se svladati? 8. Zar ne vidiš, što ih se više muči, to se drugi više množe? Vidi se, to nije djelo čovječje; to je moć Božja, to su dokazi njegova dolaska.

VIII. Što mudraci nisu dokučili, to nam je Bog objavio po Sinu svojemu.

1. Jer koji od ljudi bijaše uopće spoznao, što je Bog, prije nego je sam došao?

2. Ili zar odobravaš isprazne i lude nauke onih tobože »vjere dostojnih«²⁸ mudraca, između kojih neki rekoše, da je Bog vatra — kamo će sami poći, to zovu Bogom — drugi rekoše, da je On voda; drugi opet, da je On koji drugi od elemenata, što ih je Bog stvorio.

3. Doista pak, ako je ikoja od ovih tvrdnja vrijedna da se primi, jednako bi se moglo svako drugo stvorenje proglasiti Bogom.

4. Ali to su opsjene i varke čarobničke.

5. Od ljudi pak nitko nije vidio Boga (Iv. 1, 18) niti ga je obznanio, nego je sam sebe objavio. 6. Objavio se pak po vjeri, kojoj je jedinoj dano Boga vidjeti. 7. Bog naime, Gospodar i Stvoritelj svemira, koji je sve učinio i dobro uredio, bio je ne samo čovjekoljubiv nego i drugotrpan. 8. Bijaše On istina vazda takov i jest i bit će, blag i dobar, nestrastven i istinit; dapače On je jedini dobar (Isp. Mat. 19, 17). 9. Kad je pak zamislio veliku i neizrecivu zamisao (otkupljenja), priopćio ju je jedinom Sinu. 10. Doklegod je dakle svoju mudru osnovu kao tajnu kod sebe držao, i čuvao, činilo se, da ne mari i ne brine se za nas. 11. No kad je po ljubljenom Sinu svom razotkrio i objavio, što je od početka pripravo, udijelio nam je sve zajedno, da naime ujedno i učestvujemo u njegovim blagodatima; i da ih vidimo i razumijemo. Tko bi od nas to ikada očekivao?

IX. O razlozima, zbog kojih je Spasitelj tako kasno došao.

1. Kad je dakle Bog sve u sebi sa svojim Sinom dobro uredio prema osnovi spasenja, pripustio je istina sve do nedavno minulog vremena,²⁹ da se po samovolji svojoj dademo zanijeti neurednim nagnućima, i da nas naslade i požude³⁰ zavedu na stramputice. Pri tom se nije On nikako radovao našim grijesima, nego ih je trpio. Niti mu je omiljelo ono tadašnje vrijeme nepravde, nego je On pripravio ovo sadašnje vrijeme pravde. A svrha mu je bila ova: Dokazavši nam u predašnje vrijeme, da smo po vlastitim djelima nevrijedni života, dobrotu Božja sada nas je milostivo učinila dostojnim toga života; pa iza kako smo jasno pokazali svoju nemoć, da po svojim silama unidemo u kraljevstvo Božje,³¹ imali smo moću Božjom postati vrsni za to.

2. Kad se pak napunila naša nepravda te se bjelodano pokazalo, da nas za plaću čeka smrtna kazna,³² i kad je nadošlo vrijeme, što ga Bog bijaše odredio, da u napredak objavi svoju dobrotu i moć, — (O preobilne li čovjekoljubivosti i ljubavi Božje³³) — nije On zamrzio na nas niti nas je odbio od sebe niti se sjetio zla, nego je dugotrpan bio i ustrpljiv, te se u milosrđu svome sâm zauzeo za naše grijehe; sam je predao vlastitog Sina svoga,³⁴ cijenu otkupljenja za nas;³⁵ predao je Svetoga za grješnike,³⁶ Nevinoga za krivce, Pravednika za nepravedne, Nepro-

padljivoga za propadljive, Besmrtnika za smrtnike. Jer što je drugo moglo pokriti naše grijeha nego njegova pravednost?³⁷⁾ Po kojem drugomu mogli smo se mi zločinci i bezbošci opravdati osim po jedinom Sinu Božjemu?

5. O slatke li razmjene, o nedohitne li uredbe, o neočekivanih li blagodati: da se bezakonje mnogih pokrije po jednom Pravedniku, a pravednost jednoga da opravda mnogo grješnika!

6. Kad je dakle u predašnje vrijeme dokazao nemoć naše naravi, da dođe do života, a sada je pokazao Spasitelja, koji ima moć, da spasi i ono, što se (po sebi) ne može spasiti: po jednomu i drugomu htio je da nas dovede do stalne vjere u svoju dobrotu, da njega držimo za hranitelja, oca, učitelja, savjetnika, liječnika, za duha, svjetlo, čast, slavu, jakost, život, da se ne zabrinemo za odijelo i hranu.³⁸⁾

X. Čeznuće za kršćanskom vjerom nagrađuje Bog spoznajom, ljubavlju i sličnošću Božjom.

1. Budeš li čeznuo i Ti za ovom vjerom, postignut ćeš također prije svega spoznaju Očevu.³⁹⁾ 2. Bog je naime zamilovao ljude; poradi njih stvorio je On svijet; njima je podredio sve na zemlji, njima je dao razum i pamet; samo njima priuštio je, da podižu oči k njemu; njih je načinio na sliku i priliku svoju;⁴⁰⁾ njima je poslao jedinorođenog Sina svojega; njima je obećao kraljevstvo nebesko, i dat će ga onima, koji ga uzljube. 3. A budeš li ga spoznao, šta misliš, kolikom ćeš se radosti napuniti? Ili koliko ćeš ljubiti Onoga, koji Te je prije toliko ljubio? 4. A staneš li ga ljubiti, nasljedovat ćeš njegovu dobrotu. No nemoj se čuditi, što čovjek može nasljedovati Boga. Može uz volju Božju.

5. Doista blaženstvo ne stoji u gospodstvu nad bližnjima niti u želji za većim blagom nego što imaju slabiji, niti u bogatstvu i tlačenju manjih; niti u tom može tko nasljedovati Boga, jer je to izvan njegova veličanstva. 6. Ali tko uzima na se teret bližnjega svoga, tko hoće da slabijemu dobro učini u onome, u čem je jači, tko darove primljene od Boga dijeli potrebnima te postaje Bog podarenih,⁴¹⁾ taj nasljeduje Boga. 7. Tada ćeš, boraveći još na zemlji, uvidjeti, da Bog vlada na nebu; tada ćeš početi kazivati tajne Božje; tada ćeš se pun ljubavi diviti onima, koji trpe kaznu, jer ne će da zataje Boga; tada ćeš prezreti varku svijeta i opsenu, kad naučiš živjeti pravim životom nebeskim, kad prezreš ovu tobožnju smrt ovdje, kad se pobojiš prave smrti, koja čeka osuđene na oganj vječni, koji će mučiti do kraja izručene si žrtve. 8. Tada ćeš se diviti onima, koji poradi pravde podnose privremeni oganj, i držat ćeš ih za blažene, kad onaj (vječni) oganj upoznaš...⁴²⁾

XI. Potanji opis savršenih milosnih darova božanskog Logosa u Crkvi.

1. (Ovo učeci,) ne propovijedam, što mi je tuđe, niti se bavim neumjesnim istraživanjima, nego postavljen učenicom apostola, postajem učiteljem naroda: što mi je predano, to dostojno po službi svojoj priopćujem onima, koji postaju učenici Istine. 2. Tko naime, kad se valjano uputio i sprijateljio s Logosom, ne nastoji da jasno shvati, što je po Logosu očito pokazano učenicima, kojima je to Logos očitovao, kad se vidljivim načinom objavio, otvoreno govoreći? Nevjernici ga istina ne razumješe, a ovi, što ih je pronašao vjernima, naučiše tajne Očeve (Isp. Iv. 1, 9). 3. Stoga (Otac) posla Logosa, da se pojavi svijetu. Njega puk njegov zlostavi, a apostoli ga navijestiše i neznabošci ga vjerno primiše (Isp. 1 Tim 3, 16; Iv. 1, 1; 2, 13—14.). To je Onaj od iskona, srcima svetih. 5. To je onaj Vječni, o kom se veli, da je »danas i javi se kao novi; star je pronađen, a uvijek se mlad rađa u Sin« (Hebr. 1, 5.). Po njemu se obogaćuje Crkva, i milost, razkivena u srcima, množi se, upućuje razum, otkriva tajne, navješćuje vremena (priyatna za spasenje), veseli se vjernima, dariva željne, one naime, koji ne ruše prisegu vjere niti prekoračuju među otaca.⁴³ 6. Onda se strah od zakona opjeva, i milost se proročka upoznaje, i vjera se evanđeoska utvrđuje, i apostolska se predaja čuva, i milost Crkve klikom kliče (naime u liturgiji).

7. Ako te milosti ne ožalostiš, spoznat ćeš, što Logos navješćuje, po kom hoće, kada mu se mili. 8. Jer što god smo ponukanjem volje i zapovijedi Logosa teškom mukom izrekli, to Vam iz ljubavi prema istinama nama objavljenim priopćujemo.

XII. Konačni kriterij spoznaje jest život, jer su prava spoznaja i kršćanski život nerazdruživo spojeni.

1. Kad pomno ovo pročitate i saslušate, saznat ćete, što Bog daje onima, koji ga pravo ljube (1 Kor. 2, 9). Postadoste naime raj slasti, (1. Mojs. 2, 15; 13, 24;) dajući, da u Vama nikne bujno drvo, puno plodova, dok ste urešeni svakojakim plodovima. 2. Na tom je naime mjestu zasađeno drvo spoznaje i drvo života (Mojs. 2, 8). Ali ne upropašćuje drvo spoznaje, nego neposlušnost upropašćuje. 3. Jer nije nejasno zabilježeno (u Sv. Pismu), da je Bog od početka zasađio drvo spoznaje i drvo života usred raja, pokazav preko »spoznaje« život; jer praroditelji naši, ne služeći se iskreno svojom spoznajom, s prijevare zmijine iziđoše nagi. 4. Ta niti ima života bez spoznaje niti sigurne spoznaje bez pravog života. Stoga je obadvoje bilo zasađeno, jedno do drugoga. 5. Uvidjevši taj smisao, apostol kudi onu spoznajom, koja utječe u život bez prethodne istine, i veli: »Znanje nadimlje, a ljubav sa-

ziđuje«. 6. Tko naime misli, da zna nešto, bez pravog poznanja, što ga utvrđuje život, taj nema spoznaje; vara ga zmiya, jer nije ljubio života. Tko pak sa strahom spozna i traži život, taj sadi u nadi, čekajući plod.

7. Neka ti dakle srce bude spoznaja,⁴⁴ a život neka ti bude Logos istiniti,⁴⁵ dobro primljen. 8. Nosiš li drvo ove spoznaje u sebi i uzimaš li plod, vazda ćeš požeti, što je Bogu milo, čega se zmiya ne dotiče niti varka ne iznakazuje. Tu se Eva ne kvari, nego se vjeruje u djevičanstvo njezino. 9. I spasenje se pokazuje, i na apostole silazi nadahnuće, i Gospodinov se Uskrs primiće, i svijeće se skupljaju i krasno se vrstaju, i Logos, što svete uči, veseli se, po kojem se Otac veliča. Slava njemu u vijeke. Amen.

I. P. Bock D. I.

¹ Patrologie, 170. ² Geschichte der altkirchlichen Litteratur, I. 297. ³ Die altchristl. Litteratur... I. 68. ⁴ Vidi o tom Kihn, Ursprung des Briefes an Diognet, 41.—44. ⁵ Istorija kršćanske književnosti I. Beograd 1926. V. Bogoslovni Vestnik, 1928, (Ljubljana), str. 78.—79. ⁶ Revue des questions histor. 1880, 601—612; i opet Annales de philosophie chret. 1880, 477—480; 555—567. ⁷ Hristijanski apologet 2. vijeka, atinski filozof Aristid i jego novo-otkrita sočinenija. Kazan, 1904. V. Slavorum litterae theologicae, 1906, 98—102. ⁸ Literar. Handwiser, 1892, Nr. 544., 545. ⁹ Tako Stephanus Sylburg, Tillemont, Böhl i drugi (V. Kihn, Ursprung... 49.). ¹⁰ Καθάρας σεαυτόν (2, 1.) ¹¹ ὡσπερ ἐξ ἀρχῆς καινὸς ἄνθρωπος, ὡς ἂν καὶ λόγου καινοῦ... ἀκροατῆς ἑσόμενος (2, 1)

¹² 7, 2: τὸν λόγον τὸν ἅγιον καὶ ἀπειρινόητον; 11, 2. 3. 7. 8; 12, 9. Već 2, 1 spomenuo je λόγου καινοῦ ἀκροατῆς, što nije rečeno bez aluzije na osobnog Logosa, koji »se pokazao kao novi« (11, 4).

¹³ Τὸν λόγον... ἀνθρώπους ἐνίδρυσε καὶ ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐτῶν

¹⁴ Οὗτος ὁ ἀπ' ἀρχῆς, ὁ καινὸς φανεῖς καὶ παλαιὸς εὐρεθεῖς καὶ πάντοτε νέος ἐν ἁγίῳ καρδίαις γεννομενος (11, 4).

¹⁵ Συμπλήρωσις τοῦ χάσματος τῆς πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῆς, Solun (1925).

¹⁶ Vita Alexandri Severi c. 43. Vidi kod Kihna, Ursprung des Briefes an Diognet 151. ¹⁷ Doksologija, koju riječ »Amen« završuje, ne može se navesti u potvrdu, da se ovdje radi o propovijedi, jer se ona već u drugom stoljeću nalazi također pri koncu »Djela o mučeništvu sv. Polikarpa« (cp. 21.) i pri kraju autentičnog »mučeništva sv. Karpa, Papila i Agatonike« (cp. 5.). ¹⁸ Isp. nepotpuni prijevod Rasa i Lasmana u »Izboru iz stare književnosti kršćanske«, str. 45.—49.

¹⁹ Već ova pitanja pretpostavljaju ranu periodu, jer koncem drugog stoljeća kršćanstvo bijaše već dobro poznato izobraženim Rimljanima. ²⁰ Ovu

praktičnu svrhu smetnuo je Dr. Bardenhewer s uma, kad je pisao, da poslanica nije ništa drugo nego odgovor na tri predložena pitanja. ²¹ Diognet je konkretno pitao: Kakov je taj Bog?... I zašto se ta nova vrsta ljudi pojavila? Pisac također konkretno odgovara.

²² Vrijedno je ovdje istaknuti, da se pisac gotovo u cijelom II. poglavlju u pluralu obraća svim poganima, kao što obratno na koncu spisa gdje gdje u singularu govori samom Diognetu. Tim se ruši ponajglavniji dokaz protivnika protiv autentičnosti posljednjih glava. ²³ Pisac ne osuđuje Satroga Zavjeta samoga, nego pobija praznovjerno shvaćanje i zloporabe Židova. ²⁴ Pisac kudi način manihejski, kojim su Židovi krivo shvatili zakon Mojsijev i legalnu nečistoću pretvarali u bitnu nečistoću.

²⁵ To će reći: Duhovno je njihovo bogoštovlje »u duhu i u istini«, u opreci sa prije opisanim materijalističnim bogoštovljem Židova. Osim toga valja istaknuti: U ovim oratorskim antitezama pisac ima na umu i tajnu disciplinu i skromne prilike tajnog kršćanskog bogoslužja u katakombama. ²⁶ Isp. 1 Kor. 9, 17. Takove su ljudske tajne čuvala filozofske škole pa i upravitelji eleuzijskih i sličnih misterija. ²⁷ t. j. u podređenoj službi.

²⁸ To je ironično rečeno. ²⁹ Isp. Rimlj. 3, 21.—26. ³⁰ Isp. Tit. 3, 3.

³¹ Iv. 3, 5. ³² Tit. 3, 4-5.

³³ I ovdje nalazi se praznina od nekoliko riječi, ispunjena ovim usklikom zadivljenja. ³⁴ Rimlj. 8, 32. ³⁵ Ef. 1, 7; Tim. 2, 6.

³⁶ 1 Petr. 3, 18. ³⁷ Jak. 5, 20.

³⁸ Mat. 6, 25—21. ³⁹ Iv. 3, 16; 1 Iv. 4, 9. ⁴⁰ 1. Mojs. 1, 26.—27.

⁴¹ Slično se izražuje sv. Grgur Naz. Oratio 14, 26—27. Erazmo dapače spominje prirječje: »Deum esse, quisquis juvat mortalem« (Funk, Patres apost. I, 409).

⁴² Očito nije dovoljno zaokružena ova misao, da bi mogla služiti kao svršetak svega pisma, kaošto ni slijedeća poglavlja ne mogu biti drugo nego nadovezani epilog spisu, koji govori o »poslanom i objavljenom Logosu« (11, 3 coll. 7, 2—6). ⁴³ Isp. Deuteron. 19, 14; Proverb. 21, 28; Clem. Rom. De virgin. II, 15, 5; Hieron. Ep. 63. ad Theoph. c. 2.

⁴⁴ To će reći: Neka Tvoja duša bude posve poniknuta spoznajom.

⁴⁵ Svuda pisac shvaća riječ »Logos« u osobnom smislu (v. n. pr. 7, 2; 11, 2—7; 12, 9) dakle i ovdje, jer nema posebnog razloga, da drugi smisao ovdje tražimo.

